

üres lakás maradt lakó nélkül (Birgit Glock: Schrumpfende Städte. *Berliner Debatte Initial*, 13 [2002], 2. szám, 3–10. old.), és a rehabilitációs program sem képes a gazdaságilag leszakadó térségek kisvárosaiba visszacsábítani a korábban onnan elköltözőket.

Nálunk is tartani lehetett hasonló jelenségektől, a csődbe ment volt szocialista ipari városok lakossága azonban nem költözött, nem költözhetett ki tömegesen a lakótelepi otthonokból, s végül a saját tulajdonú lakás foglya lett.

Nem látom esélyét, hogy a társasházi formában működő paneltoronyok lakóközösségei képesek lesznek olyan értéknövelő beruházásokra, amelyek az elhibázott tervezési koncepciók folytán kialakult, személytelen házigyári nagylakótelepek (mint például Ujpalota) jellegét megváltoztathatnák, s a lakótelepet vonzóbbá tennék.

VALLÓ JUDIT

Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás

*Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
207 old., 4200 Ft*

Kornai János nyolc, korábban már előadások, cikkek formájában, illetve *A szocialista rendszer* című könyvében publikált tanulmányát, valamint a hozzájuk fűzött kiegészítéseket, vizszatekintő és egyes pontokon korrigáló megjegyzéseket adta közre legújabb könyvében. Nem vállalkoznék a szerző egyetlen művéről sem minden részletre kiterjedő ismertetés írására. Kornai ugyanis olyan alapos pontossággal fogalmazza meg mondanivalóját, hogy az a recenzens, aki igyekezne visszaadni gondolatainak rendszerét, óhatatlanul a leegyszerűsítések, akár pontatlanságok elkövetésének hibájába esne. Írásom tehát bevallottan inkább megjegyzésgyűjtemény a szerző tanulmánygyűjteményéhez.

Arról írok, hogy bennem milyen gondolatokat ébresztett, milyen kérdéseket vetett fel a könyve.

Már a tanulmánykötet címe is gondolatébresztő, hiszen az olvasót Joseph Schumpeter *Socialism, Capitalism and Democracy* (1942) című könyvére emlékezteti. Schumpeter ebben a könyvében még amellett érvelt, hogy a szocializmus nem a kapitalista rendszer kudarcára adott válaszként, hanem éppen ellenkezőleg, a kapitalizmus sikerének eredményeként jön majd létre. Kornai a kötet negyedik tanulmányában (*Az átalakulás sebessége*) meglehetősen kritikusan utal Schumpeter említett művére, megállapítván, hogy abban Schumpeter „naiv reményeket fűzött a piaci szocializmushoz” (70. old.). Kornai egyik szellemi forrásának tekinti Schumpetert, de nem az említett könyve, hanem részben *A gazdasági fejlődés elmélete* (*The Theory of Economic Development*, 1911) című műve miatt, amely a vállalkozót nevezte meg a kapitalizmus központi szereplőjeként. Talán még ennél is nagyobb hatással volt azonban Kornaira Schumpeter rendszerelmélet-építő kísérlete. Kornai tanulmánykötete – és munkásságának meghatározó része – a piaci szocializmus, a reformszocializmus működőképességének megkérdőjelezése, mélyre ható kritikája. Így a kötet címe egyrészt azt sejteti, hogy a schumpeteri szocializmus-felfogástól különböző gondolatrendszer bontakozik majd ki az olvasó szeme előtt. Emellett Kornai utolsó, *A rendszerparadigma* című tanulmánya a schumpeteri kísérletet követő paradigmaalkotás vázlatja.

A kötet első három tanulmánya a szocialista rendszer klasszikus formájával, majd különböző korszakokban és országokban megreformált változataival, illetve a klasszikus és a reformált szocializmus, valamint a piaci szocializmus elméleti előzményeivel foglalkozik. További négy írás a szocializmusból a kapitalizmusba történő át- (avagy vissza-) menet legfontosabb aspektusait elemzi, míg a befejező tanulmány a szerző szocializmus- és rendszerváltás-kutatásainak elméleti alapjait adó „rendszerparadigma” fogalmi rendszerét igyekszik tisztázni.

A kötet első tanulmánya (*A klasszikus rendszer koherenciája*) – a szerző *A szocialista rendszer* (1993) című művének 15. fejezete – rendkívüli pontossággal írja le a klasszikus szocializmus alkotóelemeit és részfolyamatait, valamint főbb összefüggéseiket. Kornai a főbb alkotóelemeket és a köztük létesült oksági kapcsolatokat ábrán is szemlélteti. Álláspontja szerint a kiindulópont a kommunista (marxista-leninista) párt osztatlan hatalma – melyet nem kérdőjelez meg az, hogy egyes volt szocialista országokban (mint Lengyelországban vagy az NDK-ban) az uralkodó párt „életben hagyott” a szocialista rendszer kialakulása előtt már létező pártképződményeket –, valamint a kommunista ideológia dominanciája.

A második meghatározó tényező az állami tulajdon uralkodó pozíciója, míg a harmadik a gazdaságot és a társadalom életének más területeit is átfogó bürokratikus koordináció döntő szerepe. Ezekből következik a tényezők negyedik csoportja – a tervalku, a mennyiségi hajsza, a paternalista kormányzás, a puha költségvetési korlát, az eladók és a vevők csekély árérzékenysége és több további, a rendszerre jellemző vonás. Az ötödik tényezőcsoportot a szocialista rendszer működési sajátosságai, „tünetei” alkotják. A 15. oldalon található ábra foglalja össze az említett tényezőcsoportok kauzális kapcsolatait. Kornai szerint a kauzalitás az első, legerősebb tényezőtől – a kommunista párt hatalmától – a szocialista rendszer krónikus tüneteig vezető láncolatban egyirányú. Nem ír le kölcsönhatásokat az egyes tényezők között. Az ábrát tehát úgy kell olvasnunk, hogy „amennyiben a kommunista párt hatalma osztatlan, akkor a tulajdon állami formája az uralkodó”, „ha az állami tulajdon szerepe a meghatározó, akkor abból a bürokratikus koordináció túlsúlya következik”, „ha a rendszer alapvető koordinációs mechanizmusa a bürokratikus koordináció, akkor abból következik a tervalku, a puha költségvetési korlát, a mennyiségi hajsza és a paternalizmus léte” és így tovább. Kornai oksági láncolata a „klasszikus” szocialista rendszer esetében pontos. Az olvasóban azonban két kér-

dés vetődik fel, méghozzá olyan kérdések, amelyek a további tanulmányok olvasatát is érintik.

Az első kérdés a kauzalitás jellegére vonatkozik. Miközben nyilvánvaló, hogy az 1.1. ábra oksági láncolata visszafelé nem olvasható – tehát például az állami tulajdon döntő súlyából nem feltétlenül következnek, hogy az országot egyeduralmodó kommunista párt irányítja –, az oksági sor egyes alkotóelemei hatnak, időnként visszahatnak egymásra. A bürokratikus koordináció „gyengülése” például elősegítheti bizonyos magántulajdonosi vagy ahhoz közeli formák megjelenését – amilyenek például a „gazdasági munkaközösségek” vagy a félégalis magánvállalkozások voltak a megreformált magyar gazdaságban –, míg a mennyiségi hajsza mérséklődése és a külkereskedelem nyitottabbá válása hozzájárul az árak jelző szerepének erősödéséhez.

Ami azonban az imént tett megjegyzéseknél is fontosabb, azt maga a szerző veti fel, például a kötet harmadik tanulmánya (*Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság?*) 59–60. oldalain. Megállapítja, hogy Kínában és Vietnamban a kommunista párt megőrizte politikai monopóliumát, ugyanakkor határozottan leszögezi, hogy az ezekben az országokban működő rendszer nem nevezhető szocialistának. Ezzel pedig kilépünk a Kornai által leírt kauzalitási sorból, és az ott felsorolt tényezőket mint egymást kölcsönösen feltételezőket kell értenünk. Ha a szerző által leírt oksági láncolatból elhagyjuk a kommunista pártot mint kiindulópontot, akkor Kornai határozott véleménye aligha vonható kétségbe. Kínában és Vietnamban az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció egyre inkább átadja helyét a magántulajdonnak és a piac meghatározó koordináló szerepének. Ezzel a klasszikus – vagy akár a megreformált – szocialista rendszerek alapvető vonásai szűnnek meg. Bizonyosak lehetünk-e ezek után abban, hogy ami Kínában és Vietnamban létrejön, az a kapitalista rendszer, ahogyan azt például a nyugat-európai országokból ismerjük? Kornai természetesen tisztában van azzal – és ezt többször hangsúlyozza –, hogy min-

den „alaprendszernek” többféle változata lehetséges, és alakult is ki ténylegesen mind a kapitalista, mind a szocialista országokban. Azt is nagy nyomatékkal említi, hogy kapitalizmus lehetséges demokrácia nélkül, miközben politikai demokrácia nem képzelhető el – és eddig nem is jött létre sehol – a kapitalista gazdaság kialakulása nélkül. A fő kérdés azonban Kínával és Vietnammal, valamint a további, egyelőre szocialista, de adott körülmények között talán átalakuló gazdaságokkal és társadalmakkal kapcsolatban az, hogy tartósan fennmaradhat-e az a kapitalista gazdaság, amely nem az egyéni döntési szabadságon, a vállalkozók autonómiáján alapul, mert még a vállalkozók kiválasztásában is szerepet játszik a politikai hatalom, miként ezt például Kína esetében látjuk. Kínai vállalkozókkal készített interjúkból kiderült például, hogy a kommunista párthoz fűződő szoros – gyakorta párttisztviselőkben testet öltő – viszonyukat maguk a vállalkozók is „természetesnek” tekintik. Ők így építik a szocializmust.

A második és még az előbbinél is lényegesebb kérdés: mi hozza létre és tartja fenn a kommunista párt hatalmát a szocialista rendszeren belül? Ha a kapitalizmus „hőse” – vagy semlegesebb megfogalmazásban, meghatározó ágense – a vállalkozó, akkor kik azok a történelmi szereplők, akiknek érdekében és módjában áll létrehozni és működtetni a szocialista rendszert? A kapitalista vállalkozó hosszú történelmi időszak során nőtt ki a feudális rendszerből, melyet nemcsak ideológiájában, hanem már létezésével is tagad. Elmondhatjuk-e, hogy a szocializmus főszereplője is így született?

Kornai második tanulmányában (*A reformszocializmus belső ellentmondásai*) helyesen és sebészi pontossággal mutat rá arra, hogy a szocialista rendszer inherens módon instabil. A szocialista államgépezet nem képes teljesen kiküszöbölni a magánkezdeményezéseket és a magántevékenységeket, amelyekből természetes módon fejlődnek ki az árutermelő gazdaság csirái (36–37. old.). Ha ezeket a kezdeményeket a rendszer nem tudja vagy nem akarja csírájukban elfojtani, akkor a következmény magának

a szocialista rendszernek a megállíthatatlan eróziója. (Kornai itt idézi is Lenin szavait, aki mint a tűztől, úgy félt az árutermelés jelenlététől a szovjet hatalmon belül.)

Kornai ugyanebben a tanulmányban ugyancsak sorra veszi a különböző szocializmus-felfogások néhány meghatározó képviselőjét, Marxszal kezdve a sort. Ha az általa említett személyeken – és még sok más meghatározó szereplőn, például az 1917-es orosz forradalom vezetőin – végigtekintünk, értelmiségieket, főként társadalomtudósokat látunk. Bár mind egyikük az igazságtalannak, elnyomónak, kizsákmányolónak ítélt kapitalista rendszer ellenében és a kapitalizmus vesztesei nevében – többnyire a proletariátusra mint eszméi ihletőjére és képviselőjére hivatkozva – fejti ki a szocializmusra vonatkozó nézeteit vagy elméletét, a szocialista rendszer olyan „természetes” képviselőit, mint amilyen a tőkés rendszer vállalkozója, nem találjuk közöttük. A kérdés, amely válaszra vár, tehát így szól: miként válhatott egy értelmiségiek által kigondolt erőközpont – a kommunista párt – és ideológia egy gazdasági-politikai-társadalmi rendszer meghatározó elemévé? Kornai röviden válaszol erre a kérdésre: „Egy-két kivételtől eltekintve, egyik [szocialistává lett – M. I.] országban sem bontakozott ki valódi parlamenti demokrácia, egyik sem jutott el érett kapitalizmushoz, egyikben sem vált a piac uralkodó koordinációs mechanizmussá. [...] Ez az a társadalomtípus, amely fogékony a szocialista rendszert megteremtő »genetikus program« befogadására.” (26. old. – Kornai itt Gerschenkron és Szűcs Jenő munkáira hivatkozik.)

Az előbbiek alapján pedig felmerül a kérdés: szükségszerű volt-e, hogy a feudalizmusból még nem teljesen kinőtt, gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedésüket tekintve a kor fejlettebb nyugati társadalmaitól elmaradott országok a szocialista útra lépjenek? Valóban az egyetlen „genetikus program” volt-e számukra a szocialista rendszer, vagy csupán az egyike a lehetséges kitörési irányoknak? Nem kívánom számon kérni a szerzón, hogy ezzel a kérdéssel nem foglalkozott, csupán megem-

litem: ha igaz az az állítás, hogy egy társadalmi rendszer nem maradhat sokáig életképes „természetes” képviselők (ágensek) hiányában, akkor a szocialista rendszer összeomlásának „genetikai kódja” már megszületésekor beépült magába a rendszerbe.

Az előbbiekhöz hozzáfűzhetjük, hogy a politikai demokráciára épülő kapitalista rendszer stabilitása sem magától értetődő. A demokratikus berendezkedésű országokban a politikai hatalom az érdekek kiegyensúlyozását szolgáló intézményekből (*checks and balances*), végső soron pedig a szabad polgárok (*citoyens*) jóváhagyásából meríti legitimitását. Ez a legitimitás azonban a rendszer szereplői számára távolról sem olyan megkérdőjelezhetetlen, mint akkor, ha például Istentől vagy a „kiválasztott faj” eszméjéből eredeztetik. Ennélfogva a vállalkozó történelmi szerepe is bizonytalanabbá válik.

Az előbbieket azért is fontos hangsúlyoznunk, mert Kornai János – bár maga nem említi ezt a szellemi kapcsolatot – a szocialista rendszerről és annak transzformációjáról írott műveivel, véleményem szerint, fontos helyet foglal el a „fejlődés-gazdaságtan” (*development economics*) diszciplínájában. Mindaz, amit tőle és a szocialista rendszer többi elemzőjétől erről a rendszerről megtudhatunk, nem csupán az európai és eurázsiai országok egy viszonylag szűk csoportjának megértéséhez járul hozzá, hanem kulcsot adhat a világ lakosságának nagyobb részét magában foglaló, ún. „fejlődő országok” tanulmányozásához és megértéséhez is. Erre ő is utal, amikor Kína és Vietnam példáját említi vagy a dél-amerikai gerillákra hivatkozik. Sajnálattal állapíthatjuk meg azonban, hogy Kornai és a fejlődés-gazdaságtan viszonyát a kölcsönös távolságtartás jellemzi. Ő sem törekszik különösebben arra, hogy elhelyezze magát ebben a „kutatói programban”, és a fejlődés-gazdaságtan jeles képviselői sem hasznosítják kellő mértékben Kornai eredményeit.

Miközben Kornai írásai meghatározó jelentőségűek a szocialista rendszer megértésében és vizsgálatában, az olvasót talán érthetően jobban izgatja mindaz, amit a gazdasá-

gi és politikai rendszerváltásról írt. Négy tanulmány foglalkozik ezzel: *Az átalakulás sebessége, a Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csatlódás, a Mit jelent a „rendszerváltás?” és a Mit tanulhatnak a posztoszocialista átalakulás útjára lépő országok?* című írások. Konklúziója a „nagy átalakulásról” egyértelmű: páratlan sikertörténetnek tekinti, mert a történelemben másutt és korábban még sehol sem ment végbe ilyen rövid idő alatt egy rendszer – méghozzá egy gazdaságilag végeredményben sikertelen és politikai tekintetben elnyomó rendszer – átalakulása egy másikba, amely gazdaságilag hatékonyabb, és amely visszaállítja a parlamenti demokrácia alapintézményeit és az egyének szabadságjogainak meghatározó elemeit. Bőséges statisztikai adatbázissal is alátámasztja állításait, bemutatva, hogy a kapitalista piacgazdaságra áttérő és a politikai demokráciát megeremlítő országok gazdasági növekedése és számos más fontos gazdasági és társadalmi mutatója kedvezőbb, mint a szocialista korszakban, illetve mint a náluk fejlettebb európai tőkés gazdaságok növekedési mutatói. Következtetése ezen a ponton egybecsengenek az általa egyébként meglehetősen kritikus hangon említett nyugati kormánytanácsadók véleményével, például Anders Åslundéval, aki az orosz Gajdar-kormány és számos más kelet-közép-európai kormány egyik vezető tanácsadója volt (*How Capitalism Was Built – The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia and Central Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007.).

Kornai nem tagadja, sőt hangsúlyosan említi, hogy a politikai és gazdasági átalakulás sokak számára jelentős szenvedéssel, számos igazságtalanság és törvénytelenység közepette ment és megy végbe. Mindez azonban nem gyengíti a fő következtetést: az átalakuló országok egy meghatározó csoportjában végbement a rendszerváltás, és a többi, lassabban átalakuló ország is ebben az irányban halad.

Ezen a ponton nem kerülhető meg – Kornai nem is kívánja megkerülni –, hogy a rendszereket összehasonlító elemző tisztázza, melyek gon-

dolatmenete pozitív-leíró elemei, és melyek normatív, értékalapú megállapításai. Kornai a tőle megszokott nyíltsággal vállalja, hogy a politikai demokráciát és az egyéni szabadságon és felelősségvállaláson alapuló kapitalista gazdaságot előnyben részesíti a szocialista vagy valamely „harmadik utas” rendszerrel szemben, de tanulmányaiban az átalakulás pozitív-leíró elemzésére törekszik.

A negyedik tanulmány (*Az átalakulás sebessége*) kiindulópontja saját sokat idézett, alapvetően normatív megközelítéssel írott műve, az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (1989). Leszögezi, hogy ma is vállalja a tulajdonreformról és a magánszektor fejlődéséről abban írottakat. Kevésbé elégedett mindazzal, amit akkor a stabilizációról írt. A tulajdonreformnak két, egymástól lényegesen eltérő stratégiáját különbözteti meg. Az első, a „szerves fejlődés” stratégiájának öt fő jellemzője: 1. a magánszektor „alulról jövő” fejlődéséhez szükséges feltételek megeremlítése, illetve az alulról jövő fejlődés útjában álló akadályok lebontása; 2. az állami tulajdonú vállalatok privatizációja piaci értékesítés révén, elsősorban „külső” vevőknek (tehát nem a vállalat korábbi vezetőinek); 3. az állami vagyon ingyenes szétosztásának elkerülése; 4. olyan eladási formák előnyben részesítése, amelyek nyomán a vállalatoknak van domináns tulajdonosuk; és 5. a vállalatok költségvetési korlátjának megkeményítése, alapvetően a megfelelő jogi intézmények (csődtörvény, számviteli törvény, banktörvény) elfogadásával és hatékony működtetésével. Kornai azt is hangsúlyozza, hogy nem szükséges mindenáron privatizálni minden vállalatot. Az életképtelen cégeket hagyni kell „kimúlni”, a természetes szelekcióra bízva az új tulajdonlasi rendszer kialakítását.

A második stratégiát a „gyorsított privatizáció” stratégiájának nevezi, amelynek alapvető technikája az állami vagyon ingyenes szétosztása az állampolgárok között. A remélt eredmény itt a „népi kapitalizmus” kialakulása. Kornai a tulajdonreform szerves útja mellett állt ki, és ma is úgy ítéli meg, hogy eredeti álláspontja helyes volt. Azok az országok, ame-

lyek ezt – nem pedig az osztogatáson alapuló gyorsított privatizációt – választották, magasabb gazdasági növekedési ütemet értek el, mint a gyorsított privatizáció útján járók. Korábbi írásaimban magam is amellett érveltem, hogy az állami vagyon osztogatásának *tömeges* formái várhatóan nem lesznek sikeresek, mert alapelveikben és módszereikben gyökeresen ellentétesek a magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság logikájával. Azt is megállapíthatjuk, hogy miközben az állami vagyon eladását középpontba helyező országok viszonylag homogén csoportot alkotnak intézményi fejlődésüket illetően, a gyorsított privatizáció útját választó országok köre ebből a szempontból meglehetősen heterogén – a sikeres Csehországtól az átalakulás sajátos útját járó Oroszorszáig. De létezett-e az átalakuló országok bármelyikében is alulról építkező tulajdonreform?

Az állami vagyonnak a piaci formákat felhasználó értékesítését választó országokban a meghatározó új magántulajdonosok külföldi – sok esetben multinacionális – vállalatok lettek, nem pedig az adott országokban létrejött és megerősödött magánbefektetők. A külföldi befektetők, miként a hazai magántulajdonosok is, az állam tulajdonosi intézményeitől szereztek vagy vásárolták meg vagyukat. Ez nem is történhetett másként. Talán leginkább Lengyelországban teremtett a korábbi állami vállalatok likvidálása útján történő privatizáció viszonylag számottevő hazai magántulajdonosi réteget. Am a gazdasági növekedést és a piaci viszonyokat meghatározó vállalati szereplők még ott is a multinacionális cégek. Félreértés ne essék: ezt teljesen rendjén valónak – egyben elkerülhetetlennek – gondolom. Sem nemzeti érdekeimben, sem közgazdászként nem érzem sértve magam attól, hogy például a magyar gazdaság bruttó nemzeti termékét döntő részben külföldi tulajdonú magánvállalatok állítják elő. Ettől azonban a tény még tény marad: a „szerves” tulajdonreform nem a hazai magánvállalkozók „alulról jövő” megerősödésével ment, illetve megy végbe. (Kornai ugyanakkor – statisztikai adatokkal alátámaszt-

va – cáfolja azt a legtöbb átalakuló ország esetében megalapozatlan, ám meglehetősen elterjedt és populista politikusok által tovább szított vélekedést is, hogy a hazai magántulajdonosok döntő részben a volt szocialista rendszer uralkodó elitjéből kerültek volna ki. Kivételnek leginkább Oroszország tekinthető.)

Hangsúlyozom: Kornai sehol nem ír arról, hogy a hazai magántulajdonosokat előnyben kéne részesíteni a külföldiekkel szemben. Ő azt emeli ki, hogy meg kell teremteni az új – külföldi vagy hazai – magántulajdonosok piacra lépésének jogi-intézményi feltételeit, és szavatolni kell a magántulajdon biztonságát. Ha ezek után a gyorsított privatizáció útját választó, egyébként fejlettebb országokra tekintünk – például Csehországra –, azt tapasztaljuk, hogy a nyilvánvalóan politikai célokat szolgáló, az új rendszer iránt széles népi támogatást teremtani kívánó kuponos privatizáció végeredményben ugyanoda torkollott, mint a szerves tulajdonreform: a nemzeti vagyon és a termelés meghatározó szereplői a külföldi vállalatok lettek. Szinte lehetetlen megbecsülni, mekkora gazdasági veszteségeket okozott az osztogató privatizáció országainak ez a kerülő út. Azt semmiképp nem állíthatjuk, hogy például a cseh gazdaság és intézményrendszer, a csehországi gazdasági szereplők attitűdje, céljai és gazdasági viselkedése gyökeresen eltérő irányba fordult volna az ingyenes vagyonsztogatás miatt, azt viszont igen, hogy az ingyenes vagyonsztogatás megnöveli annak kockázatát, hogy az adott országban teret nyer a populista és paternalista gazdaságpolitika – ahogyan azt például Oroszországban megfigyelhetjük.

A nagy kérdés ezek után az, hogy a döntően a külföldi beruházók és vállalatok működésére épülő piacgazdaságokban létrejönnek és fennmaradnak-e azok a gazdasági – vagy átfogóbban, társadalmi – szereplők, akiknek elemi érdeke ezen gazdaságok megerősödése és hosszú távú fejlődése. Még egyszer hangsúlyozom: örülök annak, hogy Magyarországon – és a többi poszt-szocialista országban – megtelepedtek jelen-

tős külföldi vállalatok, és ezáltal ezek az országok szervezettebben kapcsolódnak a világ gazdaságilag fejlettebb régióihoz. A globális vállalatok gazdasági érdekei azonban szintén globálisak. Nem elhanyagolható szempont számukra, hogy magyarországi cégeik milyen intézményi feltételek közepette működnek, de nem tekintik feladatuknak, hogy alakítani próbálják ezt az intézményrendszert. Ha a helyi körülmények kedvezőtlenebbé válnak, akkor a „lábukkal szavaznak”: tevékenységüket más országokba vagy régiókba telepítik át. Igaz, a globális vállalatok áttelepülése új régiókba nemcsak a kelet-közép-európai országokban, hanem a sokkal fejlettebb gazdaságokban is megfigyelhető. Az átalakuló gazdaságokban azonban a helyi gazdasági és politikai-társadalmi szereplők még az újszülöttek kialakulatlanságának jegyeit viselik magukon, míg megfelelőik a fejlettebb gazdaságokban többé-kevésbé szilárd alapokra támaszkodhatnak. A kapitalista gazdaság és a politikai demokrácia intézményei kiépítésének feladatát egyetlen ország sem ruházhatja át külső – és ebben a feladatban csak korlátozottan érdekelt – szereplőkre. Ez annak ellenére is igaz, hogy az átalakuló országokat jelentős nemzetközi gazdasági és katonai szervezetek – az Európai Unió és a NATO – „fegyelmezik”, ösztökélik és segítik a demokratikus politikai és kapitalista gazdasági intézményrendszer létrehozásában.

Visszajutottunk ahhoz a problémához, amelyet a szocialista rendszer fenntarthatósága kapcsán tettem fel: ki az átalakuló kelet-közép-európai rendszerek „főszereplője”? Azt látjuk, hogy az átalakuló országok többségében nagyon nehezen jönnek létre és nagyon vékony talajrétegbe próbálnak gyökeret eresztetni a kapitalista gazdaság és a politikai demokrácia meghatározó intézményei. Az átalakulást hol kevésbé, hol inkább megosztott és egymást ellenséggként kezelő politikai elitcsoportok vezérlik, amelyek tagjait a saját – többnyire rövid távú – gazdasági és hatalmi céljaik hajtják, ám jóval kevésbé hozza őket lázba a rendszert stabilizáló intézmények megteremtése. A hazai vállalkozói réteg vagy erőtlen és több-

nyire az állami források megszerzéséért versenyez (közép-európai átalakuló országok), vagy jelentős befolyással rendelkezik ugyan, de befolyását az erős, paternalista központi politikai hatalomtól kapta, amelytől az bármikor meg is foszthatja (a volt Szovjetunió országai). Az értelmiségiek kisebb szerepet játszanak az átalakulásban, mint a szocialista rendszer létrehozása idején, befolyásuk egyre gyengül, ám még a megmaradt lehetőségeikkel sem képesek élni, mert energiáikat leköti a különböző politikai pártokhoz vagy egyéb csoportosulásokhoz dörgölődés és/vagy az egyéni érdekvényesítés áldozatos munkája. A munkavállalók és a lakosság többsége pedig azt tapasztalja – és passzívan el is fogadja –, hogy az események a fejük felett, tőlük meglehetősen függetlenül zajlanak, s ők az átalakulásnak inkább elszenvedői, semmint alakítói. A paternalizmus gyökerei nemcsak az államgépezet irányítóiban, hanem a lakosságban is meglehetősen mélyek és erősek.

Az imént felvázolt, igen hevenyészett „társadalomtérkép” akár arra a következtetésre is indíthatná az olvasót, hogy a kelet-közép-európai országokban a kapitalizmus a maga végletes és tankönyvi formájában valósult meg. Minden társadalmi szereplő szigorúan csak a saját (rövid távú) önérdékét követi, a rendszer mentes mindenfajta kooperációtól. Ilyenkor szokás – helytelenül és meglehetősen pontatlanul – Adam Smith „láthatatlan kezét” emlegetni. Ha azonban a fejlett kapitalista országok működésére tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a gazdaság és a társadalmi élet meghatározó intézményei együttesen tartalmazzák az egyéni döntési szabadság és a kooperáció, a kíméletlen küzdelem és a kohézió elemeit és alapvető, az esetek túlnyomó többségében be is tartott játékszabályait. A kelet-közép-európai átalakulás eddigi folyamatait és eredményeit számba véve – véleményem szerint – nem dönthető el, hogy ezek az országok is a fejlett demokratikus és kapitalista országok fejlődési pályáját közelítve mozognak-e.

Kornai tanulmányainak olvastán nemcsak azért lehetünk bizonytalanok a prognózisban, mert a kelet-

közép-európai országok gazdasági és politikai rendszere még a képlékeny átalakulás időszakában van, hanem azért is, mert a szerző nem élt azokkal a közgazdaság-tudományi eszközökkel, amelyekkel pontosabban felmérhetnénk és várható „hozamaik” alapján akár össze is hasonlíthatnánk az adott országok számára lehetséges alternatívákat. Kornai pontosan írja le, hogy a monolit politikai hatalomra és tulajdonlasi formára épülő szocialista rendszer a kelet-közép-európai országokban egy többszereplős, a szereplők közötti bonyolult politikai és gazdasági játékmódon alapuló társadalmi rendszerré alakul át. Ezeknek a többszereplős játékmódnak a minél pontosabb elemzéséhez a modern politikai gazdaságtan és az általa egyre szélesebb körben alkalmazott játékelmélet az elemzési eszközök egyre szélesebb tárházát kínálja. A szerző lakatosi értelemben vett „kutatói programjának” hasznos és fontos kiegészítését jelenthetné ezen módszerek és eszközök alkalmazása.

Ezzel el is érkeztünk a kötet utolsó, fogalomtisztázó tanulmányához (8. *A rendszerparadigma*). A tisztázást azért (is) tekintette fontosnak, mert e nélkül nehezebben igazodhatnánk el a két nagy rendszer – a kapitalista és a szocialista – elemzésében és átalakulási folyamataiban. Bár explicit módon nem állítja, gondolatmenetében Kornai mégis némi párhuzamosságot jelez a szocialista rendszer átalakulása és a fejlett kapitalista országok előtt álló nagy reformok fő kérdései – például a nagy szociális rendszerek átalakítása – között. De kezdjük Kornai definíciójával!

A paradigma fogalmát kétféleképpen közelíti meg. Először leírja azokat a közös vonásokat, amelyek az azonos paradigmában gondolkodó kutatókat jellemzik: 1. azonos „rejtvényekben” törik a fejüket, a jelenségek azonos körét vizsgálják; 2. azonos – vagy egymáshoz nagyon közeli, egymásra könnyen „lefordítható” – fogalmi apparátust alkalmaznak; és 3. azonos vagy hasonló módszerrel követnek. Ezt követően Kornai megadja azt a nyolc vonást, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy gondolati rendszert rendszerparadigmának nevezünk. Nem sorolom fel

őket, csupán legfontosabb jellemzőiket emelem ki.

Kornai hangsúlyozza, hogy a rendszerparadigma a rendszer egészére vonatkozik, nem pedig egyes rész-elemre; a rendszer tartós, intézményszerű vonásaira, nem pedig egy-egy rövidebb időszakban megfigyelhető, esetleges jelenségeire. Rendszerparadigmán tehát holisztikus megközelítést ért, mégpedig kétféle értelemben is. Először, a paradigmának a rendszer egészét meghatározó tartós vonásokat kell tartalmaznia. Másodszor, a rendszerparadigma elemzése nem végezhető el egy-egy társadalomtudományi keretben belül, mert a társadalomtudományok összességének szempontjait és eszközeit igényli. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy a közgazdaság-tudomány nem ortodox irányzatai egyre kiterjedtebben használják fel más tudományterületek – így például a szociológia, a pszichológia, a történettudomány – eredményeit. A közgazdaság-tudományon belül tehát egyre erőteljesebb a felismerés, hogy a nagy gazdasági problémák megértése és elemzése csak holisztikus módon lehet igazán sikeres. Sőt a közgazdaság-tudomány főárama is igyekszik a társadalmak életének legkülönbözőbb területeire kiterjeszteni elemzései körét. Fontos megkülönböztetnünk az imént említett két tudományos trendet. Miközben az első valóban gazdagíthatja a gazdasági folyamatok mélyebb megértését, az utóbbi időnként az „elméleti imperializmus” formáit ölti, amely a bonyolult társadalmi jelenségeket magyarázhatónak és főként befolyásolhatónak véli a közgazdaság-tudomány racionalitás-eszméje alapján.

Kornai legelgondolkodtatóbb megállapításai a rendszer alanyai és egésze közötti viszonyra, valamint a rendszerátalakulás vizsgálatára vonatkoznak. Először is leszögezi, hogy a paradigmátikus megközelítésben a rendszer alanyainak egyéni preferenciái és döntései rendszertermékek. Ezzel nehéz lenne vitatkozni, de ismét felmerül a kérdés: miként hatnak vissza az egyéni és csoportos vélekedések és cselekvések a rendszer működésére és főként változására? Izgalmas probléma a rendszer változása is. Kornai

egyrészt határozottan kiáll amellett, hogy a kelet-közép-európai országok jelenkori nagy átalakulását nem a „transzformációs paradigma”, hanem a rendszerparadigma keretei között lehet jobban megérteni. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a rendszerparadigma alapján a legérdekesebb kérdés az egyes rendszerek „nagy” – tehát tartós hatásokkal járó – átalakulása, az egyik rendszerből a másikba történő átmenet vizsgálata. Nem tisztázza, mit értünk „transzformációs paradigmán”, de amit a rendszerparadigma alkalmazásáról ír, annak központi eleme maga a transzformáció. „A nagy kihívás – a poszt-socialista transzformáció” című alfejezet mint a rendszerparadigma alkalmazásának egyik fontos példája szintén erre összpontosít.

Kornai három alapvető műve – *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (1957), *A hiány* (1980) és *A szocialista rendszer* (1993) – viszont éppen hogy nem rendszertranszformációt, hanem egy jól definiálható rendszer működését meghatározó alapvető összefüggéseket elemez. Ezek szerint a rendszerparadigmának nem feltétlenül része a rendszer átalakulásának vizsgálata. Nevezetes munkáiban Kornai a rendszer működésének belső logikáját, „mozgástörvényeit” határozta meg, és ezzel vált a szocialista rendszer kutatásának meghatározó hivatkozási pontjává. Ezzel kapcsolatban az is kissé félrevezető, hogy a rendszerparadigma legkarakterisztikusabb módszereként az összehasonlító elemzést nevezi meg. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy itt a szerző az elemzés általa megállapított eredményéből kiindulva – amely szerint: „A tényleges történelmi változás igazolja azokat, akik azt jósolták, hogy átmenet megy végbe a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe” (171. old.) – „visszafele” határozza meg az elemzés alapvető eszközeként az összehasonlítást. Az összehasonlítás fontos eszköz lehet annak megállapításához, hogy egy adott társadalmi rendszer miben különbözik más rendszerektől, illetve melyek a közös vonásaik, de pusztán a hasonlóságok és a különbözőségek megállapításából még nem vezethető le a rendszer működési logikája és

mozgástörvényei. Miként az összehasonlítás fontos eleme lehet – és ténylegesen az is – a rendszerek egymásba való átalakulása elemzésének, de a rendszer vizsgálatának akkor is csak egyik alkotórésze, mint ahogy a rendszerparadigma is többet fog át magánál az átalakulási folyamatnál.

Írásmatom korlátozó, leszűkítő megjegyzésekkel kezdtem – nem vállalkoztam a tanulmánykötet mindenre kiterjedő ismertetésére és elemzésére –, és azzal is fejezem be. Kornai János a szocialista rendszer és átalakulása egyik legkiemelkedőbb kutatója. Minden írását nagy izgalommal veszem kézbe, mert hozzásegít a folyamatok mélyebb megértéséhez, és továbbgondolkodásra készítet. Így voltam ezzel a kötettel is. A szerző gondolatainak gazdagsága és mélysége miatt egy ismertetés aligha tekintheti át és elemezheti a kötet minden lényeges megállapítását. Úgy gondolom, hogy Kornai korábban már külön-külön megismert, de itt összegyűjtött írásai ebben a „tömény” formában olyan súlyos kőnek tekinthetők, amelyet a szerző bedobott a poszt-socialista átalakulással foglalkozó társadalomtudományi kutatások egyre terebélyesedő tengerébe, és ez a kő még sokáig jelentős hullámokat vet majd.

MAJOR IVÁN

Muraközy László (szerk.): Fecseg a felszín és hallgat a mély

TUDATOK ÉS TUDATALATTIK
A GAZDASÁGPOLITIKÁBAN

*Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. 298 old.,
2940 Ft (Gazdaságpolitikai kerekasztal)*

A magyar gazdaság az 1950-es évek sztálini típusú beruházási ciklusairól fokozatosan – de az 1960-as évek közepétől már jól láthatóan – másfajta konjunktúra-ingadozásokra váltott át. Az időről időre elkerülhetlenné váló korlátozások előtti fizesímérlegbeli/költségvetési feszült-

ségek kiváltásában egyre jelentősebb szerepet kapott az egyéni és közösségi fogyasztás is, és mára oda jutottunk, hogy az összberuházás nagyobb részét adó magánberuházásokat (legfeljebb a lakásépítés kivételével) eszünkbe sem jut emlegetni akkor, amikor – mint az elmúlt másfél évben – helyre kell állítanunk az egyensúlyt. Ma elsősorban az állam közösségi fogyasztást célzó kiadásainál és a lakosságnak juttatott transzferekknél (nyugdíjak, szociális kiadások) látunk kóros túlosztási hajlamot. Miért ütökünk bele újra és újra ugyanabba a falba? Ez a hat szerző könyvének központi témája.

A magyarázat egyik, Győrffy Dóra írásában hangsúlyozott eleme az, hogy sohasem égettük meg magunkat igazán a felelőtlen túlköltekezési hullámokat követő kisebb-nagyobb válságok sorozatában. Ebben sok múltott a szerencsén – utoljára például azon, hogy az amerikai jelzáloglevél-piaci válság nem egy-másfél évvel korábban tört ki. És – Kornai János szellemes hasonlatával – egészen más az, ha valakit elütött, mintha csak majdnem elütött egy autó. Bulgária – mieinkhez hasonlóan felelőtlen – politikai vezetőinek 1996–97-ben például „sikerült” összeomlasztaniuk a bankrendszert és a nemzeti valutát. Ezután a világ elvárta, a lakosság pedig elfogadta egy drákói gazdaságpolitikai szigort kikényszerítő intézmény, a valutabizottság bevezetését, amely a központi bankot megfosztja attól a lehetőségtől, hogy hitelt nyújtson a költségvetés költekezésére vagy politikai nyomásra a rossz hiteleket osztogató bankok megmentésére. Nálunk viszont kisebb-nagyobb korlátozásokkal kezelni lehetett, azután pedig könnyen el is lehetett felejteni mindegyik túlköltekezési válságot, s a választások közeledtével újabb válság „felépítésébe” kezdeni.

Itt jórészt nem gazdasági, hanem politikai-szociálpszichológiai összefüggésekről van szó. A kötet tanulmányainak fontos erénye a szigorú gazdasági tényeken kívülre is tekintő elemzés (amit persze nehéz is lenne mellőzni, ha egyszer a gazdaságpolitika a téma). És a fentiekben megjelenik a rendszerváltáson átnyúló folyamatosság egyik eleme is. A szerzők